

Теодора Јовановић

Етнографски институт САНУ, Београд

teodora.jovanovic@ei.sanu.ac.rs

Студије избеглиштва или студије принудних миграција: теоријско-методолошки осврт и разматрање мултидисциплинарности у примени друштвених и хуманистичких наука*

Рад има за циљ да представи домаћој публици обједињени поглед на мултидисциплинарно поље истраживања познато као „студије избеглиштва“ (*refugee studies*) или „студије присилних/принудних миграција“ (*forced migration studies*), које је формално основано почетком 80-их година прошлог века. Показаћу да је научни проблем концептуалног разликовања „избеглиштва“ и „принудних миграција“ уткан у историју поља истраживања, али и у друштвено-политички контекст. Академско мултидисциплинарно поље о којем је реч није настало у теоријском вакууму, већ у спреси са међународним и хуманитарним поретком заштите избеглица. С тим у вези, мултидисциплинарност представља једну од стратегија за употребљивост научних увида у креирању или промени практичних политика. Студије избеглиштва, односно принудних миграција, утицале су на промене политика хуманитарних организација, али и обрнуто – појмовни апарат одређених организација и начин на који се управља миграцијама утицали су на научно промишљање феномена избеглиштва и принудних миграција.

Кључне речи: избеглиштво, принудне миграције, мултидисциплинарност, практичне политике

Refugee Studies or Forced Migration Studies: Theoretical-methodological Review and Consideration of Multidisciplinary in Applied Social Sciences and Humanities

This paper aims to present to domestic audience a comprehensive view of multidisciplinary research field known as “refugee studies” or “forced migration studies”, which was formally founded in the early 1980s. I will show that the scientific problem of conceptual distinction between “refugee” and “forced migration” is embedded within the history of this research field, but also in the socio-political context. Academic multidisciplinary field considered in

* Рад је настао у оквиру пројекта бр. 177027 *Мултиетничитет, мултикултуралност, миграције – савремени процеси* Етнографског института САНУ, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

this paper was not formed in a theoretical vacuum, but in conjunction with international and humanitarian refugee protection order. Further, multidisciplinary is one of the strategies for utilization of scientific insights in creation or change of policy. Refugee studies and forced migration studies had an impact on changes of humanitarian organizations policies, but also the other way around – conceptual apparatus of certain organizations and way of migration governance had an influence on scientific deliberation of refugee and forced migration phenomena.

Key words: refugee, forced migration, multidisciplinary, policy

Увод

У овом раду, бавим се настајањем, трансформацијом и значајем академског мултидисциплинарног поља истраживања познатог као „студије избеглиштва“ (*refugee studies*), и његовим односом са „студијама принудних миграција“ (*forced migration studies*). Да бих описала то поље истраживања, користим оба назива, студије избеглиштва и студије принудних миграција, не бих ли указала на континуитет између њих, преклапања, смештање категорије избеглица у ширу категорију принудних миграната, али и на многе заједничке теме.

У првом делу рада говорим о званичном почетку „студија избеглиштва“, насталим на универзитетима Оксфорд (Велика Британија) и Јорк (Канада), али и о претечама тог поља истраживања. Основна претпоставка је да су студије избеглиштва настале у спрези са међународним хуманитарним и правним поретком. У другом делу, покушавам да представим теоријске генерализације настале у оквиру поља, методолошке апарате којима се воде истраживачи и основни истраживачки проблем разликовања студија избеглиштва од студија принудних миграција. Износим претпоставку да тај истраживачки проблем трансформише само поље истраживања. У трећем делу, разматрам везу између мултидисциплинарности и примене друштвених и хуманистичких наука на креирање практичних политика из угла антропологије. У закључку износим своје виђење развоја поља истраживања о коме је реч.

Формирање и историјат поља истраживања

Оснивање „студија избеглиштва“ као засебног поља истраживања проистекло је из процеса формирања концептуалне категорије „избеглице“ (Zetter 1988, 2), и институционализације „избеглице“ као правне категорије, онако како је дефинисана у Женевској конвенцији о статусу избеглица из 1951. године и пратећем Њујоршком протоколу из 1967. године (Malki 2005, 29). Према тој, сад већ добро познатој правној и међународној дефиницији, избеглица је свако лице које се оправдано боји да ће бити прогоњено због своје расе, вере, националности, припадности некој социјалној групи или својих политичких уверења, и које се услед тога нађе изван земље чије држављанство оно има и које због тог страха не може да тражи заштиту те

земље; или које услед таквих догађаја нема држављанство а налази се изван земље у којој је имало стално место боравка, и не може због страха да се врати у њу.¹

Није на одмет поново изложити ту дефиницију, јер она теоријски јесте важна за формирање поретка знања у ком фигурира „избеглица“. У пракси, међународни правни апарат прихвата поредак суверених националних држава онаквим какав јесте у датом тренутку (Malki 2005, 31). Високи комесаријат Организације уједињених нација за избеглице (*UNHCR*), који је задужен да се стара о томе да се Конвенција међународно примењује, и даље представља доминантну структуру по питању избеглица. Наведена дефиниција и класификације проистекле из ње сматрају се универзалним и постављају се као природан поредак ствари, односно „ми посматрамо стварност кроз објектив *UNHCR*-а, а да чак ни не приметимо да то радимо“ (Glasman 2017, 338–339). Велики пропуст студија избеглиштва као академског поља истраживања састоји се у томе што студије избеглиштва нису успеле да понуде сопствену дефиницију појма „избеглица“ или „избеглиштва“, независну од те коју су осмислили креатори политика и практичари, односно *UNHCR* (Chimni 2009, 16). Управо због тога је „избеглица“ као правна категорија преузела монопол над знањем о људима који су означени као избеглице, барем у оквиру академског поља истраживања о коме је реч. Са друге стране, можда је и добро што студије избеглиштва никад нису понудиле своју дефиницију „избеглице“ или „избеглиштва“, јер би на тај начин упале у клопку есенцијализације и натурализације. Ипак, та клопка је већ постављена и скоро 70 година успешно хвата све оне непожељне који јој се нађу на путу.

Истраживачки центри и часописи које ћу сада навести имали су кључан утицај на формирање поља које представља предмет истраживања овог рада. „Студије избеглиштва“ као посебно мултидисциплинарно поље истраживања настаје на Оксфорду (Велика Британија) у периоду између 1982. и 1983. године, када је Барбара Харел-Бонд (Barbara Harrell-Bond) основала истраживачки центар „Програм за Студије избеглиштва“ (*Refugee Studies Programme – RSP*)² (Shami 1996, 6; Malki 2005, 41; Voutira & Doná 2007, 165). Она је тај програм описала као „све већу мрежу људи широм света који су учествовали у развоју овог новог мултидисциплинарног поља академског истраживања“ (Harrell-Bond 1988, нав. према Black 2001, 60). У слично време, између 1981. и 1982. године, настаје све веће интересовање за повезаност академских истраживања и практичних политика на Јорк Универзитету у Канади. *Journal of Refugee Studies*, настао у оквиру Програма за Студије избеглиштва на Оксфорду, почиње да излази 1988. године. Исте године, формира се Центар за студије избеглиштва на Јорк Универзитету (Канада) (Chimni 2009, 14). У историји мултидисциплинарног поља студија избег-

¹ <http://www.unhcr.rs/media/1951RefugeeConventionSer.pdf> (приступљено: 28. 12. 2018)

² Од 2000. године, мења име у Центар за студије избеглиштва (*Refugee Studies Centre*) (Black 2001, 60).

лиштва, појава ових центара узима се као званични почетак академског истраживања о избеглицама (Harrell-Bond & Voutira 2007, 282).

International Migration Review (IMR), часопис настао у оквиру Центра за студије миграција у Њујорку, на иницијативу RSP, од половине 80-их година XX века повремено објављује бројеве који су посвећени избеглицама (Harrell-Bond & Voutira 2007, 283). *IMR* је објавио многе текстове који су значајни за формирање академског поља истраживања о коме говорим, и без обзира на то што, у стриктном смислу, не припада студијама избеглиштва, помогао је да се избеглиштво разматра као посебна врста миграција. У предговору 15. броја (свеска 1–2) из 1981. године изнета је тврдња да је потребна „обимна, историјска, интердисциплинарна и компаративна перспектива која се фокусира на конзистентности и обрасце у избегличком искуству“ (Stein & Tomasi 1981, 6, нав. према: Black 2001, 59), што може да се тумачи као позив на конституисање поља истраживања.

Интересовање научника за проблематику постојало је и пре наведених центара и часописа, односно пре званичног формирања студија избеглиштва. Б. С. Чимни, научник који се бави међународним правом, сачинио је периодизацију формирања поља о избеглицама или принудним мигрантима (Chimni 2009, 14). Његова периодизација прати различите фазе проучавања избеглиштва као одговоре на проблеме који се јављају у одређеним временима. Прва фаза почиње 1914. и завршава се 1945. године. У тој фази анализирани су практични проблеми везани за међуратни период, као на пример улога Лиге Народа и других организација (Black 2001, 59). Интересантно је да је „коришћење избеглица као ресурса био приступ који је првобитно заузела Лига Народа, где су избеглице биле коришћене да попуне рупе на тржишту рада (у сарадњи са Међународном организацијом рада)³ [...] То је било могуће јер су избеглице биле перципиране као људи са способностима, односно ‘људи као ми’“ (Harrell-Bond & Voutira 2007, 282). У првој фази, избеглице су биле пре свега руске избеглице којима је Лига Народа омогућавала међународну правну заштиту након Октобарске револуције, затим су признати Јермени протерани из Османског царства након геноцида 1915. године, а касније и све оне избеглице настале ширењем Трећег Рајха, односно Јевреји, избеглице из Немачке, Аустрије и Чехословачке (Mešić 1994, 114).

Научни допринос Хане Арент у првој фази историји студија избеглиштва неправедно је запостављен у поменутој периодизацији. Њен лични наратив у есеју из 1943. године „Ми, избеглице“, али и каснија дела, попут књиге „Извори тоталитаризма“, веома су значајни за разумевање настанка појма избеглице током и након II светског рата:

„Избеглица је раније била особа која је принуђена да у другој земљи потражи уточиште због свог политичког става или због нечега што је учинила. Истина је да смо ми морали да тражимо

³ *International Labour Organization – ILO.*

уточиште – али ми нисмо ништа учинили, а већина нас ни у сновима никада не би пристала уз неко радикално политичко опредељење. Ми смо утицали на то да се промени значење појма избеглица. Сада су избеглице они међу нама који су били лоше среће да у нову земљу пристигну без икаквих средстава, принуђени да потраже помоћ од Комитета за избеглице.“ (Argent 2009, 11)

Међувладин комитет за избеглице (*Intergovernmental Committee for Refugees*) основан је 1939. године (Mesić 1994, 114). Друга фаза у историји изучавања избеглица, од 1945. до 1982. године (Chimni 2009, 14), произвела је велики број радова о послератним избегличким камповима (Black 2001, 57). Након распуштања Међувладиног комитета за избеглице, 1947. године основана је Међународна организација за избеглице (*International Refugee Organization – IRO*), као тело које је требало да се бави „правим избеглицама“,⁴ а затим долази до промене тог тела у њеног послератног наследника, Високог комесаријата Организације уједињених нација за избеглице (*United Nations High Commissioner for Refugees – UNHCR*) (Black 2001, 57). Трећа фаза, која траје од 1982. до 2000. године, кључна је за институционализацију мултидисциплинарних студија избеглиштва. Анализе проблема избеглица у трећој фази усмерене су ка практичним политикама, што ће бити предмет неких критика. Четврта фаза почиње након 2000. године и директно је повезана са истраживачким проблемом односа између избеглиштва и принудних миграција. Претапање студија избеглиштва у студије принудних миграција (Nathaway 2007, 350) јавља се у четвртој фази (Chimni 2009, 17). „Избеглица“ постаје поткатегорија принудно расељених миграната.

Истраживачки проблеми, основни теоријски концепти и методи студија избеглиштва и студија принудних миграција

Говорећи о историји студија избеглиштва као мултидисциплинарног академског поља истраживања, наговестила сам кључни утицај правних дефиниција на академско и теоријско поимање избеглиштва. У најбољем случају, општеприхваћена дефиниција, установљена Женевском конвенцијом, односи се на перцепцију одређене групе људи, смештене у одређеном историјском тренутку и у одређеном политичком и економском контексту. У најгорем случају „некритична употреба тог појма у академској литератури може допринети натурализацији категорије избеглица и различитим политикама према онима који се квалификују или не квалификују за ту етикету“ (Black 2001, 63). Као што сам већ нагласила, појам „избеглица“ није

⁴ У то време, у „праве избеглице“ спадале су „1. жртве нацистичких и фашистичких режима или режима који су били на њиховој страни у другоме свјетском рату; 2. шпанолски републиканци и друге жртве фалангистичког терора; 3. особе које су прије другог свјетског рата сматране избеглицама. Томе су претходиле жестоке расправе у Уједињеним народима о томе тко има право на статус избеглице“ (Mesić 1994, 115).

примерено дефинисан у студијама избеглиштва, иако тај појам представља саму суштину тог поља истраживања. Оно што је адекватно дефинисано у студијама избеглиштва јесте условљеност избеглиштва политикама и структурама моћи. Оно што издваја ово поље истраживања је „начин на који се развијало, не у стерилном или изолованом академском окружењу, већ у спрези са кључним пољем практичних политика које директно утичу на животе милиона људи“ (Black 2001, 71).

Иако су студије избеглиштва критиковане због мањка теоријских објашњења (Kuti 2014, 31), могуће је издвојити одређене теоријске концепте и расправе у оквиру поља. Својеврсни „манифест“ студија избеглиштва написао је Роџер Зетер (Roger Zetter), један од најзначајнијих аутора у том пољу (Zetter 1988). Он се претежно бавио теоретизацијом бирократског етикетирања избеглица и утицајем (углавном правних) етикета на њихов идентитет (Zetter 1991, 40). У савременој ери глобализације, долази до пролиферације различитих етикета, као што су тражиоци азила, нерегуларни мигранти, интерно расељена лица, еколошке избеглице (*environmental refugees*),⁵ развојне избеглице (*development refugees*) и др., што је повезано са разумевањем појма принудних миграција до којих долази, јер је све више људи на свету приморано да се сели из места порекла услед различитих непогода и да тражи заштиту која се реализује стицањем одређеног правног статуса (Zetter 2007). Његова теорија етикетирања акценат ставља на структуралне процесе и обрасце контроле наметнуте од стране институција.

Кључан истраживачки проблем управо представља дистинкција између избеглиштва и принудних миграција, односно утапање прве категорије у другу. Тај истраживачки проблем уједно представља и повод за трансформацију мултидисциплинарног поља истраживања о коме говорим у овом раду. Заокрет ка принудним миграцијама уклапа се у четврту фазу по поменутој Чимнијевој периодизацији. Дакле, сам истраживачки проблем уткан је у историју поља истраживања и у актуелни политички контекст.

Подела на „принудне“ и „добровољне“ миграције (Koser 2007, 16) постала је нормализована у готово свим дискурсима (научни, правни, политички, популистички, хуманитарни). „Категоризације увек поједностављују стварност“ (Koser 2007, 18) и постоји много аргумената којима можемо да докажемо да подела на „добровољне“ и „принудне“ миграције није баш

⁵ Еколошке избеглице су људи чије је принудно расељавање узроковано природним катастрофама (суше, поплаве, цунамији, пожари итд.) и климатским променама. Еколошки процеси који доводе до расељавања нису политичког карактера и због тога се ова категорија принудно расељених разликује од осталих категорија, мада треба имати у виду да одређени аутори заступају став да су еколошки фактори уско повезани са социополитичким и економским процесима. Женевска конвенција их правно не препознаје као избеглице, а чак је било предлога да се направи нова Женевска конвенција посебно за еколошке избеглице (Zetter & Morrissey 2014, 343). Појава и све већи број еколошких избеглица, које су недвосмислено принуђене да мигрирају, утицали су на проширење концептуалне дефиниције принудно расељених, као и на трансформацију поља о коме је реч у овом раду (Black 2001, 65).

толико утемељена у реалности (Zetter 2007, 183). Козер скреће пажњу да долази до преклапања категоризација, односно да је подела добровољне/принудне миграције заправо само суптилније названа подела на економске мигранте и избеглице. Те категоризације конструисане су на основу одлуке о мигрирању и претпоставља се да једни мигрирају добровољно, у потрази за бољим и економски сигурнијим животом, а други су силом прилика натерани да напусте домовину, стога је њима потребна додатна заштита. Изложићу аргументе против оштрог разликовања добровољних и принудних миграција.

Прво, „антиципаторне“, односно унапред испланиране миграције нису нужно добровољне миграције (Kunz 1973, 132). Одређене ситуације у земљама порекла доводе до принуде да се мигрира, међутим важан фактор представља и могућност где отићи, за шта је потребно време да се бег испланира и некад се не може одмах или „акутно“ емигрирати (Kuhlman 1991, 10). Људи који се услед компромитујуће ситуације у земљи порекла „сами одлуче“ да мигрирају, и посвете више времена планирању, нису нужно мање угрожени од оних који су након неког оружаног конфликта или природне катастрофе моментално напустили место порекла.

Друго, иза те категоризације стоји идеја да се политичко може јасно разграничити од економског. Та идеја настала је из либералне теорије, односно поделе на „економски“ и „политички“ либерализам, која маскира огромну улогу тржишне економије у државним и међународним политикама. Етикета „економски мигрант“ је парадигматичан пример те идеолошке конструкције. У тако замишљеном свету, сиромаштво и незапосленост не препознају се као врста насиља (Apostolova 2016, 36). Стандардизовани услови које особа мора да испуњава да би добила статус избеглице искључују факторе попут болести, сиромаштва, природних катастрофа, грађанских немира, материјалне депривације, суше, гладовања, политичке или цивилне опресије (Glasman 2017, 344). У студијама принудних миграција није дато довољно пажње проблематизацији вештачке поделе на економско и политичко, односно проблематизацији поделе на економске мигранте и избеглице, иако би то могао да буде кључни аргумент за заокрет ка проучавању принудних миграција, јер и лоша материјална ситуација одређених земаља, изазвана агресивном политиком неоколонијализма, јесте врста насиља.

Треће, ако су границе између избеглица и других принудно расељених миграната замагљене, онда су замагљене границе и између принудне и добровољне миграције. „Често је тешко направити јасну разлику између оних којима је потребна заштита и оних који мигрирају из економских разлога, долазећи из земаља које пролазе кроз убрзану промену и кризу“, што може бити због околности у земљама из којих долазе тражиоци азила, али и због немогућности да се легално мигрира, па због тога мигранти из неких земаља траже азил у државама Европске уније (Castles, Crawley & Loughna 2003, 21). Економски и политички разлози миграција су део истог континуума, конфликт је врло често манифестација неуспеха да државе развију стабилну економију, а одлуке и разлози због којих људи мигрирају често су производ

комбинације више фактора (економски, политички, еколошки и друштвени) (Freedman 2007, 4; Scheel & Squire 2014, 190). Међутим, таква релативизација коси се са интересима јаких држава (Chimni 2009, 12). Деконструкција те поделе потенцијално би значила и губитак предмета истраживања студија принудних миграција, или његовог проширења, уколико би се посветила озбиљнија пажња односу између економске и политичке сфере друштва.

Глобализација и тржишна економија су у многим земљама изазвале пораст неједнакости и ти процеси изазивају принудне миграције (Freedman 2007, 10). Зетер истиче да се појам принудних миграција боље уклапа у сложеност савремених узрока емиграције и имиграције, и истовремено „контекстуализује избеглице унутар ширих миграцијских процеса транснационалне друштвене трансформације“ (Zetter 2007, 189). Не постоји посебан правни статус који се додељује особама које су мигрирале услед савремених и, по својој структури, хетерогених видова опресије. Принудне миграције представљају појам који у себе укључује разне категорије миграната, које имају статус интерно расељених лица, избеглица, супсидијарно заштићених, тражилаца азила и др. Међутим, теоретичари и истраживачи нису ограничени на правне дефиниције, стога се појам „принудних миграција“ користи да обухвати различите групе људи, уз разумевање да су, упркос структуралним факторима и напорима институција да их сместе у одређене правне категорије, принудно расељени људи активно делујући субјекти, који могу имати (мањи или већи) утицај на свој живот у избеглиштву.

Значајна полемика у оквиру поља развија се око поимања избегличких искустава. Бери Н. Стајн (Barry N. Stein) је у тексту „Избегличко искуство: параметри једног поља истраживања“ предложио да се „избегличко искуство“ дели на девет ступњева, односно фаза (Keller 1975, нав. према: Stein 1981, 321). Тај еволуционистички покушај есенцијализације избегличких искустава постао је предмет оштрих критика. Лиза Малки (Liisa H. Malkki) истиче да је проблем са интелектуалним пројектом дефинисања једног, апстрактног „избегличког искуства“ његово трагање за трајним, трансисторијским особинама избеглица (Malkki 2005, 49). Стајн тврди да су „проблеми избеглица посматрани као привремени и јединствени догађаји. Та нетачна перспектива је зарђао и опасан елемент, коме се програми за избеглице морају супротставити“ (Stein 1981, 320). Да је његово истраживачко интересовање за „избегличко искуство“ пре свега утилитаристичке природе, уочава се и на почетку текста, где он позива на „развијање обимног, организованог, трајног и професионалног система помоћи избеглицима“ (Stein 1981, 320). Дакле, Стајн настоји да одреди универзалне карактеристике „избегличког искуства“, не би ли то користило креаторима програма за помоћ избеглицима.

Врло је важно аналитички приступити разноврсности живљених искустава избеглица у различитим историјским и географским контекстима, као и социјалним, економским и политичким околностима који су довели људе у ситуацију да постану избеглице. Научна интерпретација различитих прича, наратива и гласова избеглица представља приступ супротан оном који

трага за униформним избегличким искуством (Eastmond 2007, 253). Истицање разноликих искустава у принудним миграцијским кретањима не слаже се са покушајима вођеним бирократском потребом да се категорије стандардизују и уклопе у универзалне политике које се примењују на све (Когас 2009, 10). Дакле, разумевање плураности избегличких искустава концептуално и методолошки је неусаглашено са приступима као што је Стајнов. Фокус на приче, наративе и гласове је приступ који је уско повезан са разумевањем избеглица као делујућих субјеката. Појам *agency* може се превести као активно људско деловање (Ivanović 2008, 94) и означава могућност да људи мање или више самостално доносе одлуке, упркос структуралним факторима који утичу на њихов живот или упоредо са њима. Пример таквог приступа, где се избеглиштву приступа посредством гласова, наратива и индивидуалног људског деловања, представља студија Маје Кораћ „У потрази за домом: реконструкција живота, места и идентитета у Риму и Амстердаму“ (Когас 2009).⁶ У тој књизи, ауторка је анализирала искуства избеглица са подручја бивше Југославије који су добили азил у Италији и Холандији.

Journal of Refugee Studies је 2007. године посветио другу свеску 20. издања разматрању методологија истраживања о избеглицама. Као три кључне методолошке одлике идентификоване су: мултидисциплинарност и интердисциплинарност; приступи „одоздо“; и однос између заступања у практичним политикама и академске објективности (Voutira & Doná 2007, 164–165). Првој и трећој одлици биће посвећена посебна пажња у наредном делу рада. Истраживачки приступи „одоздо“ подразумевају фокус на гласове и животне приче избеглица и принудно расељених (Eastmond 2007). Приступи „одоздо“, односно они који откривају „субјективни свет“ активно делујућих субјеката, удаљавају се од идеје да људе посматрају као правно-политичке категорије. Квалитативни приступи „одоздо“ користе методе етнографског истраживања, студије случаја, дубинских интервјуа и анализе наратива (Voutira & Doná 2007; Eastmond 2007; Kogac 2009, 16; Chatty 2014, 74). Када се наративи ставе у шири политички контекст, такав приступ може да буде изузетно плодоносан, зато што доводи људе, а не политике у центар истраживачких проблема и, истовремено, омогућава да разумемо како друштвене структуре утичу на саме људе. Таква методологија гради се стратегијом „зрно по зрно погача, камен по камен палача“, односно постепено прикупљајући материјал случај по случај, почињемо да представљамо нешто од општег значаја за студије избеглиштва (Zetter 1988, 4). Спознаја о појединачним случајевима води ка свеобухватнијем разумевању друштвених процеса повезаних са принудним миграцијама. Такав индуктиван начин закључивања о проучаваним случајевима назива се „утемељена теорија“ (*grounded theory*).

⁶ Маја Кораћ стоји иза компаративног међународног истраживачког пројекта о гласовима избеглих, који је покренуо Центар за истраживање избеглиштва на Оксфорду. На основу тог пројекта касније је настала поменута књига.

Један од методолошких проблема када је у питању приступ „одоздо“ јесте ограничен приступ избеглицама, с обзиром на то да су често смештене у кампове или прихватне центре, којима управљају државне институције или међународне невладине организације. Истраживачи често морају да траже специјалне дозволе да би могли да спроводе истраживање на местима где бораве избеглице, интерно расељена лица или тражиоци азила, поготову када су у питању прихватни центри које контролишу владине или невладине организације. Услед такве контролисане ситуације и ограниченог приступа, гласови избеглица које живе у контролисаним условима су цензурисани и до њих се тешко долази (Harrell-Bond & Voutira 2007, 284). Због тога, истраживачи треба да буду прагматични и изграђују везе са државним институцијама и невладиним организацијама, не би ли доспели до гласова избеглица.

Положај антропологије у оквиру поља и практична примена мултидисциплинарних увида

Аутори који објављују радове и ангажују се у оквиру студија избеглиштва наизменично користе термине „интердисциплинарност“ и „мултидисциплинарност“, тако да лако може доћи до забуне о којој је тачно врсти дијалога између различитих дисциплина реч у случају студија избеглиштва и принудних миграција. Појам „интердисциплинарности“ је „постао толико популаран да се њиме често реферише и на друге врсте дисциплинарног синкретизма, као што су мултидисциплинарност и трансдисциплинарност, а упркос њиховим међусобним разликама које се претежно огледају у ступњу повезаности и превазилажењу граница појединачних академских дисциплина“ (Trifunović 2018, 239). Разматрају разлике између интердисциплинарности и мултидисциплинарности, јер се „мултидисциплинарност најчешће повезује и погрешно поистовећује с интердисциплинарошћу“ (Repko 2008, 13, нав. према: Gotal 2013, 72).

Мултидисциплинарност представља „знанствени приступ који се односи на ‘сучељавање различитих дисциплина међу којима су уочљиве везе’“ (Turudija 1982, 34, нав. према: Gotal 2013, 72). Мултидисциплинарност је више оријентисана на сам предмет истраживања, односно на одређену тему, и различите дисциплине упоређују своје перспективе о тој одређеној теми, као што је рецимо избеглиштво, „али се притом не иде према међусобном повезивању, односно интегрисању тих дисциплина“ (Repko 2008, 13, нав. према: Gotal 2013, 72). Кључна разлика је што интердисциплинарност као научни приступ значи „интерактивно повезивање двију или више дисциплина у цјелину вишег реда, при чему се синтеза не врши на плану предмета знања, него прије свега на плану концепата и метода, а још више на плану принципа и аксиома“ (Turudija 1982, 34, нав. према: Gotal 2013, 73). Дакле, можемо закључити да интердисциплинарност захтева виши степен теоријско-методолошке кохерентности између дисциплина, за разлику од мултидисциплинарности, где је дијалог усредсређен на конкретан предмет изучавања.

Након што смо одредили разлику, поставља се питање да ли су студије избеглиштва интердисциплинарно или мултидисциплинарно поље истраживања.⁷ У споменутом броју *JRS* посвећеном методологији, постоји један покушај да се та дилема реши. Указивајући на проблем мешања интердисциплинарности и мултидисциплинарности, Вутира и Дона предložиле су да се студије избеглиштва сагледају „мултидисциплинарне као поље, а интердисциплинарне као приступ“ (Voutira & Doná 2007, 166). Тиме сугеришу да интердисциплинарност у студијама избеглица постоји, али више у смислу комуникације, дијалога и сарадње међу ауторима, а не у строго епистемолошком смислу у коме је дефинисана у претходним пасусима. У часописима радове објављују аутори из различитих дисциплина: политичка теорија, антропологија, социологија, психологија, права, историја, међународни односи, географија, образовање, економија и др. (Black 2001, 62), градећи заједничко мултидисциплинарно поље.

Антропологија је једна од дисциплина која је у великој мери допринела формирању и трансформацији студија избеглиштва и принудних миграција (Colson 2003, Chimni 2009, Chatty 2014). Неки од најзначајнијих антрополога који су се бавили феноменом избеглиштва и принудних миграција су Лиза Малки,⁸ Барбара Харел-Бонд (оснивачица центра на Оксфорду), Даун Чети (Dawn Chatty), Елизабет Колсон (Elizabeth Colson), Питер Лоизос (Peter Loizos), Марита Истмонд (Marita Eastmond) и др. Такође, постоји значајан број антрополога који се не баве уско принудним миграцијама, већ миграцијама уопштено и феноменима који их окружују.⁹ У овом раду нема места да их набројим, међутим значајно је напоменути да се синтезом постојећих теорија у антропологији, које се односе на сродне појмове, може доћи до плодносних приступа. Антропологија је пољу посебно допринела својим феноменолошким и етнографским приступима, који акценат стављају на гласове, искуства и индивидуално деловање проучаваних (Chatty 2014, 74).

Антропологија не доприноси само проучавању принудних миграција на нивоу предмета и метода истраживања, већ поседује концептуалне апарате

⁷ Било је чак покушаја да се студије избеглиштва посматрају као дисциплина, али с тим се не можемо сложити, јер не постоји довољно заједничких идеја, теоријских претпоставки, ни позадинска „школа мишљења“. Постоји само заједнички предмет проучавања, али то није довољно да би се поље назвало „дисциплином“. Чимни студије избеглиштва назива „дисциплином“ у контексту моћи и производње знања, чак се не устручава да се послужи игром речи тврдећи да „живот и епистемологија не имитирају правне категорије. Заправо, правне категорије често покушавају да ‘дисциплинују’ живот и знање, да би остварили доминантне интересе у друштву“ (Chimni 2009, 12). Дакле, његова претпоставка је да студије избеглиштва служе „дисциплиновању“ избеглица.

⁸ Посебно је значајна њена књига „*Purity and Exile: Violence, Memory, and National Cosmology Among Hutu Refugees in Tanzania*“ (Malkki 1995).

⁹ Од домаћих антрополога, о миграцијама, избеглиштву и азилу највише је објављивала Марта Стојић Митровић. О миграцијама као предмету антрополошких истраживања в. Stojić Mitrović 2018.

који нам омогућавају да епистемолошки сагледамо историју поља. Две кључне одлике студија избеглиштва и принудних миграција, дисциплинарни синкретизам (интердисциплинарност и мултидисциплинарност) и примена науке (у заговарању и креирању практичних политика), представљају важне тачке анализе, посебно у оквиру тзв. постмодерне антропологије. На примеру студија избеглиштва и принудних миграција може се сагледати губитак вере у „Велике теорије“, холистичке и монодисциплинарне приступе, с једне стране, и пораст тенденције да се друштвене и хуманистичке науке користе за креирање различитих практичних политика, с друге стране. Супротстављеност те две идеје може се тумачити и као концептуална тензија између академске активности и практичног заговарања (*advocacy*) (Voutira & Doná 2007, 167).

„Данас мало ко верује у монодисциплинарност, у могућност стварања ‘свеобухватног’ дисциплинарног знања“, пише Зорица Ивановић (Ivanović 2007, 158), ослањајући се на констатације антрополошкиње Мерилин Стратерн (Marilyn Strathern) која тврди да „у свету у коме су знање и креативност постали помоћно средство продуктивности, интердисциплинарна сарадња постала је парадигма за иновације и стандард за евалуацију научног рада“ (Strathern 2006, 191). Она сматра да је интердисциплинарност једна од одлика новог поретка знања, односно економије знања (*knowledge economy*), у којој је важно да наука буде у служби решавања проблема.¹⁰ У антропологији, на проблем губитка вере у „Велике теорије“ као један од симптома кризе (Comaroff 2010, 528), утицала је и „унутардисциплинарна интердисциплинарност“ (Milenković 2009), односно појава све већег броја „антропологија са цртицом“ (Chatty 2014, 79).¹¹ Друштвене и хуманистичке науке данас се посматрају више кроз призму појединачних тема истраживања (Comaroff 2010, 533), а мање кроз свеобухватне теорије у оквиру дисциплина.¹² Тензија

¹⁰ Проблеми репрезентације и заступања „Другог“ су, између осталог, већ педесет година предмет расправе у антропологији. Једно од кључних питања расправе о „кризи репрезентације“, коју су 80-их година у антропологији покренули Клифорд Џејмс, Џорџ Маркус и Мајкл Фишер, јесте управо питање примене антрополошких истраживања у сврху креирања практичних политика (Ignjatović 2015, 49). На самопреиспитивање дисциплине највише је утицала укорењеност знања (које је антропологија производила) у колонијалном поретку (Milenković 2009, 105), па су у том контексту и била постављана питања као „ко су антрополози да говоре у име Других“ или „зашто је проблематично да антрополози утичу на доношење регулација које се односе на Друге“.

¹¹ Даун Чети износи претпоставку да је антропологија одувек излазила из оквира дисциплине, што је разлог постојања толико „антропологија са цртицом“ (под тиме мисли на субдисциплине, као што су нпр. медицинска антропологија, правна, политичка, економска антропологија итд.) (Chatty 2014, 79). Други аутори, пак, сматрају да је разлог постојања „антропологија са цртицом“ жеља да се строго ограничи домен проучавања стварности (Szwed 1974, нав. према Milenković 2009, 109). Коначно, и антропологија (принудних) миграција представља један од тих унутардисциплинарно-интердисциплинарних домена проучавања.

¹² У оквиру постмодерне антропологије, дошло је до разумевања да „утемељене теорије“ представљају алтернативу „Великим теоријама“ (Comaroff 2010, 532).

између феноменолошког приступа антропологије, који акценат ставља на живљена искуства и гласове, и практично-политичког приступа, који полази од државне и међународне политике, одржала се до данас (Chatty 2014, 79–80).¹³

Студије избеглиштва, које су се претопиле у студије принудних миграција, представљају мултидисциплинарно поље и коришћене су од стране креатора практичних политика у режиму управљања избеглицима и другим принудно расељеним људима. Међутим, у којој мери су оне утицале на саме избеглице и друге врсте принудно расељених људи, и у којој мери су допринеле креирању практичних политика, остаје предмет спора. На критички настројеној страни налазе се Лиза Малки и Б. С. Чимни. Лиза Малки тврди да је „дискурзивни домен студија избеглиштва“ (Malki 2005, 40) и те како утицао на креирање међународног режима избеглица. Чимни пише да су студије избеглиштва биле „мач са две оштрице када су у питању права избеглица“. Такође, он трансформацију студија избеглиштва у студије принудних миграција објашњава заокретом од „класичног хуманитаризма“, који је био актуелан у периоду Хладног рата, ка „политичком хуманитаризму“, коме је циљ да успостави постколонијални империјалистички поредак (Chimni 2009, 13). Ипак, он наглашава да је његова критика усмерена пре свега на пројекат политичког хуманитаризма, а не на саме студије принудних миграција.

У том идеолошком кључу, који акценат ставља на производњу знања о избеглицима као инструменту моћи, треба разумети Малкину и Чимнијеву критику студија избеглиштва и принудних миграција. Ипак, чини се да ти критички настројени аутори преувеличавају утицај неколико академских центара и једног поља истраживања на целокупан светски поредак, есенцијализацију и незавидан положај избеглица и других принудно расељених људи. Та „структурална критика покушава да разоткрије скривене односе моћи из режима класификације, али пропушта историчност заштите избеглица. Постоји тенденција у тој критичкој литератури да се класификација сведе на доминацију“ (Glasman 2017, 340). Наравно, многим великим несрећама у историји цивилизације претходиле су идеје или интерпретације идеја које је неко прво ставио на папир, али тешко да можемо неколицину научника којима су избеглице биле предмет проучавања представити као произвођаче појмовног одређења избеглица и свих лоших последица проистеклих из тог појма.

На другој страни расправе, која стаје у одбрану студија избеглиштва и принудних миграција, логично, налазе се бројни аутори који припадају том пољу истраживања и они обично истичу позитивне исходе њихових истраживања. Џејмс Хатавеј, правник, одбацује аргумент Лизе Малки да је

¹³ Пример ангажовања антрополога који су у истраживањима настојали да дају гласове проучаванима и да се боре за заштиту њихових права, представља Међународна радна група за домородачка питања (*The International Work Group for Indigenous Affairs – IWGIA*) (Chatty 2014, 78–79; Colson 2003, 13–14).

категорија избеглице превише хетерогена да би била предмет научног истраживања. Тврди да чак и ако је правни статус једина заједничка карактеристика избеглица, то је више него довољно да буде предмет „ангажоване и добре друштвене науке“, јер у стварном свету, правни статус и права повезана са њим конструишу политичке и друштвене категорије (Nathaway 2007, 350).

У неким случајевима можемо идентификовати утицај научника из овог поља на креирање јавних политика.¹⁴ Проблем „мача са две оштрице“, односно ризика да ће истраживање бити изманипулисано од стране организација са одређеним политичким или бирократским интересима (Black 2001, 67), манифестација је тензије између академских приступа и практично-политичке ангажованости. У свом прегледу „Педесет година студија избеглиштва: Од теорије до практичне политике“, Блек (Richard Black) преиспитује утицај студија на практичне политике. С једне стране, претпоставља могућност да је утицај био минималан, јер академска заједница заузима маргинални положај у свету, односно нема толико јак утицај на мењање националног и политичког поретка (Black 2001, 68). С друге стране, након неколико деценија и пуно труда да успоставе везе са међународном политичком заједницом, неки научници успели су да допринесу креирању политика које „олакшавају патњу“ проучаваних (Chatty 2014, 78) и које су више оријентисане на људе и њихове потребе, а не на чист бирократски интерес (Black 2001, 69).

Закључак

Званично оснивање поља студија избеглиштва проистекло је из процеса формирања концептуалне категорије „избеглице“, која је у великој мери ограничена својом правном, и даље важећом, дефиницијом из Женевске конвенције. Многи су увидели мањкавост те дефиниције као основног инструмента разумевања појма избеглица и њихове заштите, и уочили њену неприменљивост у савременом контексту. Разумевање чињенице да је Женевска конвенција настала непосредно након II светског рата, у тренутку када су избеглице биле углавном жртве тог конкретног рата и у свету где је суверенитет националних држава имао другачије димензије, довело је до преиспитивања самог појма избеглице од стране научника. Такође, дошло је до пролиферације других категорија миграната, који не могу бити смештени у уске оквире Женевске конвенције, али чији су узроци миграције проистекли из различитих облика принуде. Студије избеглиштва и принудних миграција

¹⁴ Центар за студије избеглиштва на Јорк Универзитету настао је из забринутости за програм поновног насељавања вијетнамских избеглица и утицао је на креаторе политика (Black 2001, 61). Затим, захваљујући залагању научника, интерно расељена лица добијају озбиљнију пажњу на институционалном нивоу, односно и они су препознати као људи којима је потребна додатна заштита (Black 2001, 64).

преклопиле су се у 21. веку, услед препознавања све више различитих фактора који могу довести до принудног расељавања.

У оквиру поља, избеглиштво и принудне миграције посматрани су као предмети истраживања, а не као феномени који се могу генерализовати и о којима се може написати „Велика теорија“. Тај заокрет од „Великих теорија“ ка „утемељеним теоријама“ груписаним око истраживачких тема очигледан је не само на примеру студија избеглиштва и принудних миграција, већ и на примеру антропологије. Предмету истраживања приступа се са теоријским предзнањем о основним појмовима који га окружују. У случају принудних миграција, потребно је познавање историјских процеса који су довели до формирања и трансформације концептуалних категорија. Теорија и пракса су показале да се искуства избеглица разликују, да они долазе из различитих земаља, да избеглице могу, али и не морају да прихвате идентитет који је детерминисан њиховим правним статусом. Када приступамо избеглиштву као предмету истраживања, кључно је да одаберемо одговарајућу методологију која је у складу са посебним фокусом истраживања и поставимо питање „шта је оно што можемо сазнати о свету кроз изучавање избеглиштва?“.

Тензија између академског и практично-оријентисаног приступа једна је од најважнијих теоријско-методолошких карактеристика мултидисциплинарног поља студија избеглиштва или принудних миграција. Расправе у оквиру поља крећу се ка помирењу те тензије и обједињавању та два приступа. Истраживања у оквиру поља могу да буду вођена интересима организација које финансирају или на други начин имају везе са истраживачким програмима, али истраживачи и научници и даље имају право гласа и имају довољно капацитета да се изборе за научне, објективне и у реалности утемељене закључке. Знање јесте постало још једна врста производа на глобалном тржишту, али то није разлог да се уђе у потпуни епистемолошки песимизам. Научници се стога могу одредити за мањи или већи друштвени ангажман, и мањи или већи дијалог са другим дисциплинама, институцијама, актерима и организацијама. Друштвени ангажман не мора бити вођен интересима политичких струја, већ може бити плод интелектуалног рада. Стога, не треба одбацити студије избеглиштва и принудних миграција због комплексног односа са политичком и динамичном стварношћу.

Литература

- Apostolova, Raia. 2016. “The Real Appearance of the Economic/Political Binary: Claiming Asylum in Bulgaria.” *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 2 (4): 33–50.
- Arent, Hana. 2009. „Mi, избеглице.“ Prev. Kostić, Aleksandra. U *Студије о избеглиштву 2*, прир. Ivan Milenković & Predrag Šarčević, 11–27. Beograd: Grupa 484.
- Black, Richard. 2001. “Fifty Years of Refugee Studies: From Theory to Policy.” *International Migration Review* 35 (1): 57–78.

- Castles, Stephen, Heaven Crawley & Sean Loughna. 2003. *States of Conflict: Causes and Patterns of Forced Migration to the EU and Policy Responses*. IPPR.
- Chatty, Dawn. 2014. "Anthropology and Forced Migration." In *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*, eds. Elena Fiddian-Qasimiyeh, Gil Loescher, Katy Long & Nando Sigona, 74–85. Oxford: Oxford Handbooks.
- Chimni, Bhupinder S. 2009. "The birth of a 'discipline': From refugee to forced migration studies." *Journal of Refugee Studies* 22 (1): 11–29.
- Colson, Elizabeth. 2003. "Forced Migration and the Anthropological Response." *Journal of Refugee Studies* 16 (1): 1–18.
- Comaroff, John. 2010. "The End of Anthropology, Again: On the Future of an In/Discipline." *American Anthropologist* 112 (4): 524–538.
- Eastmond, Marita. 2007. "Stories as Lived Experience: Narratives in Forced Migration Research." *Journal of Refugee Studies* 20 (2): 248–264.
- Freedman, Jane. 2007. *Gendering the International Asylum and Refugee Debate*. London: Palgrave Macmillan.
- Glasman, Joël. 2017. "Seeing Like a Refugee Agency: A Short History of UNHCR Classifications in Central Africa (1961–2015)." *Journal of Refugee Studies* 30 (2): 337–362.
- Gotal, Mihovil. 2013. „Epistemologija interdisciplinarnosti.“ *Diskrepancija: studentski časopis za društveno-humanističke teme* 12 (18): 66–79.
- Harrell-Bond, Barbara & Eftihia Voutira. 2007. "In Search of 'Invisible' Actors: Barriers to Access in Refugee Research." *Journal of Refugee Studies* 20 (2): 281–298.
- Hathaway, James C. 2007. "Forced Migration Studies: Could We Agree Just to 'Date'?" *Journal of Refugee Studies* 20 (3): 349–369.
- Ignjatović, Suzana. 2015. „Eshatološka' rasprava o budućnosti antropologije. Koncept krize antropologije u zborniku 'The End of Anthropology'.“ *Etnoantropološki problemi* 10 (1): 43–54.
- Ivanović, Zorica. 2007. „Antropološka kritika teze o 'braku kupovinom žena' kao prilog promišljanju interdisciplinarnosti.“ *Etnoantropološki problemi* 2 (2): 157–220.
- Ivanović, Zorica. 2008. „Pogled na savremene transformacije antropološke teorije i prakse.“ *Antropologija* 6: 88–116.
- Korac, Maja. 2009. *Remaking Home. Reconstructing Life, Place and Identity in Rome and Amsterdam*. New York and Oxford: Berghahn Books.
- Koser, Khalid. 2007. *International Migration: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.

- Kuhlman, Tom. 1991. "The Economic Integration of Refugees in Developing Countries: A Research Model." *Journal of Refugee Studies* 4 (1): 1–20.
- Kunz, Egon F. 1973. "The Refugee in Flight: Kinetic Models and Forms of Displacement." *International Migration Review* 7 (2): 125–146.
- Kuti, Simona. 2014. „Izbjegličke studije i migrantski transnacionalizam: od ignoriranja do novih mogućnosti.“ *Polemos* 17 (1–2): 29–47.
- Malki, Liza H. 2005. „Izbeglice i egzil: Od ‘Studija izbeglišтва’ do nacionalnog poretka.“ Prev. Miletić, Slavica. U *Studije o izbeglištvu*, prir. Ivan Milenković, 19–78. Beograd: Grupa 484.
- Malkki, Liisa H. 1995. *Purity and Exile: Violence, Memory, and National Cosmology Among Hutu Refugees in Tanzania*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mesić, Milan. 1994. „Izbjeglice i izbjegličke studije.“ *Revija za socijalnu politiku* 1 (2): 113–123.
- Milenković, Miloš. 2009. „Unutardisciplinarni afiniteti postmoderne antropologije, deo I: posledice objedinjavanja etike, politike i metodologije u kritičkoj antropologiji 1960-ih.“ *Etnoantropološki problemi* 4 (3): 103–115.
- Scheel, Stephan & Vicki Squire. 2014. "Forced Migrants as Illegal Migrants." In *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*, eds. Elena Fiddian-Qasmiyeh, Gil Loescher, Katy Long & Nando Sigona, 188–199. Oxford: Oxford Handbooks.
- Shami, Seteney. 1996. "Transnationalism and Refugee studies: Rethinking Forced Migration and Identity in the Middle East." *Journal of Refugee Studies* 9 (1): 3–26.
- Stein, Barry N. 1981. "The Refugee Experience: Defining the Parameters of a Field of Study." *International Migration Review* 15 (1–2): 320–330.
- Stojić Mitrović, Marta. 2018. „Migracije kao predmet antropološkog istraživanja: konceptualizacije i politike.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 66 (3): 459–475.
- Strathern, Marilyn. 2006. "A Community of Critics? Thoughts on New Knowledge." *Journal of the Royal Anthropological Institute* 12 (1): 191–209.
- Trifunović, Vesna. 2018. „Interdisciplinarna istraživanja – antropologija u saradnji sa drugim naukama.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 66 (2): 239–244.
- Voutira, Eftihia & Giorgia Doná. 2007. "Refugee Research Methodologies: Consolidation and Transformation of a Field." *Journal of Refugee Studies* 20 (2): 163–171.
- Zetter, Roger & James Morrissey. 2014. "The Environment-Mobility Nexus: Reconceptualising the Links between Environmental Stress, Mobility, and

Power.” In *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*, eds. Elena Fiddian-Qasmieh, Gil Loescher, Katy Long & Nando Sigona, 342–354. Oxford: Oxford Handbooks.

Zetter, Roger. 1988. “Refugees and Refugee Studies – A Label and an Agenda.” *Journal of Refugee Studies* 1 (1): 1–6.

Zetter, Roger. 1991. “Labelling Refugees: Forming and Transforming a Bureaucratic Identity.” *Journal of Refugee Studies* 4 (1): 39–62.

Zetter, Roger. 2007. “More Labels, Fewer Refugees: Remaking the Refugee Label in an Era of Globalization.” *Journal of Refugee Studies* 20 (2): 172–192.

Примљено / Received: 29. 1. 2019.

Прихваћено / Accepted: 30. 9. 2019.